

Poradnik behawiorysty

MARTA PASZKIEWICZ

Poradnik behawiorysty

MARTA PASZKIEWICZ

Wersja demonstracyjna

PSYCHOSKOK

Marta Paszkiewicz
„Poradnik behawiorysty”

Książka powstała przy współpracy:
DOGOMANIA FCI EMILIA SOBIESZEK, PIOTR NECZEK,
Dog Wear Poland, PimpouPet, Royal Dreams, Bueno Pet,
Hau Cute, Susu By Pola, Lady Nela, Psie Sploty, Golden Paws, Dress
Your Puppy, Bel Cane, KABOO, Smart Animal, Deer Horn, NEK-IT,
FODO Collection, AlfaDog, www.psiamoda.com

Copyright © by Marta Paszkiewicz, 2021
Copyright © by Wydawnictwo Psychoskok Sp. z o.o., 2021

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część niniejszej publikacji
nie może być reprodukowana, powielana i udostępniana
w jakiegokolwiek formie bez pisemnej zgody wydawcy.

Redaktor prowadząca:
Wioletta Jankowiak

Korekta:
„Dobry Duszek”,
Robert Olejnik

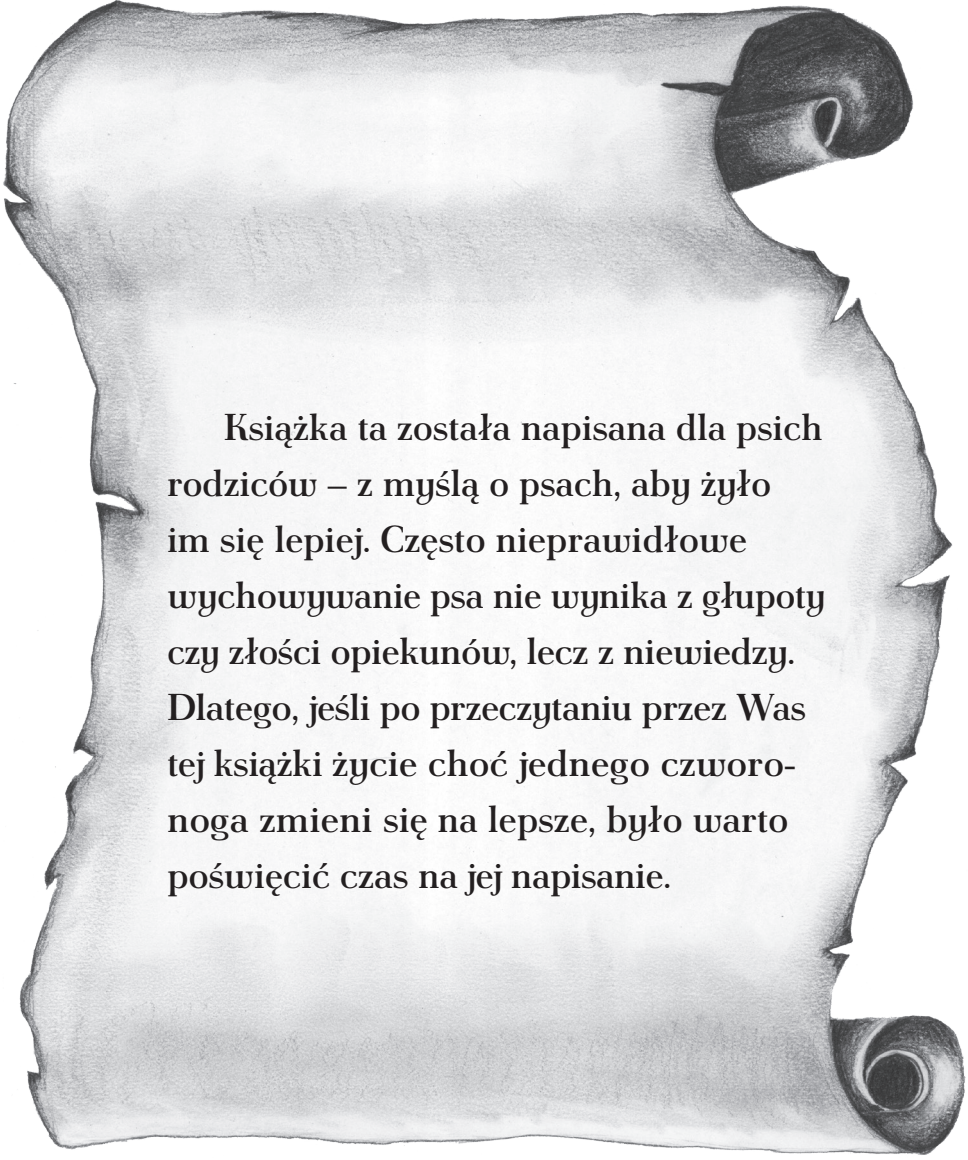
Projekt graficzny i skład:
„Dobry Duszek”

Fotografie w książce:
Marta Paszkiewicz

Projekt okładki:
Piotr Neczek

ISBN: 978-83-8119-825-7

Wydawnictwo Psychoskok Sp. z o.o.
ul. Spółdzielców 3/325, 62-510 Konin
tel. 63 242 02 02
www.psychoskok.pl
e-mail: wydawnictwo@psychoskok.pl

Książka ta została napisana dla psich rodziców – z myślą o psach, aby żyło im się lepiej. Często nieprawidłowe wychowywanie psa nie wynika z głupoty czy złości opiekunów, lecz z niewiedzy. Dlatego, jeśli po przeczytaniu przez Was tej książki życie choć jednego czworonoga zmieni się na lepsze, było warto poświęcić czas na jej napisanie.

CZĘŚĆ I

1. ARCHEOZOOLOGIA

Archeozoologia to dziedzina wiedzy, będąca pomocniczą dziedziną archeologii, która głównie obejmuje zagadnienia związane ze zwierzętami wykorzystywanymi w pradziejach przez człowieka. Tak więc psy stanowią jeden z przedmiotów badań archeozoologii. Głównymi celami tej dziedziny jest badanie roli, jaką odgrywały zwierzęta w kulturowym rozwoju ludzi, formułowanie formy oraz stopnia wpływu ludzi na cechy biologiczne zwierząt udomowionych i ustalanie różnicowania kulturowego.

Archeozoologia zajmuje się badaniem szczątków zwierzęcych podczas wykopalisk, a dokładnie kości, skór oraz włosów.

Za ojca archeozoologii uznaje się Ludwiga Rutimeyera, którego pierwsze dzieło pojawiło się w 1860 roku. Tak więc druga połowa XIX wieku przyjmowana jest jako początek dziedziny, jaką jest archeozoologia.

W Polsce pierwsza praca ukazała się w 1881 roku, a jej autorem jest Godfryd Ossowski.

Archeozoologia wykorzystywana jest do badań szczątków psów, które odnalezione zostały w różnych miejscach świata. Tak więc dziedzina ta ma ogromny wpływ na dostarczane nam informacje dotyczące historii psa. To dzięki archeozoologii odkrywamy istotne fakty dotyczące psa jako gatunku oraz wykorzystania poszczególnych ras psów przez człowieka.

Na przełomie ostatnich 100 lat odnaleziono nie tylko szczątki pojedynczych psów, ale również cmentarze zwierząt. Szczątki kostne zostały dokładnie przebadane. Na podstawie podań określono typ szczątków (ofiarny, pokonsumpcyjny, wyroby z surowca pochodzenia zwierzęcego).

Do metod badawczych archeozoologii należą:

- a) identyfikacja zoologiczna makroskopowa,
- b) identyfikacja zoologiczna mikroskopowa,
- c) identyfikacja anatomiczna,
- d) osteometria,
- e) ustalanie wieku,
- f) ustalanie płci,
- g) ustalanie wysokości w kłębie,
- h) określanie sezonu śmierci,
- i) określanie typu morfologicznego (rasy, odmiany),
- j) ocena zmian patologicznych,
- k) ocena śladów na kościach¹.

W roku 2019 prowadziłam badania dotyczące pochodzenia psów rasy chihuahua. Według źródeł, do których dotarłam, Majowie stanowili lud indiański, któremu towarzyszyły udomowione psy techichi, protoplaści chihuahua. Znaleziono 78 szczątków kostnych zwierząt. I tu przysła z pomocą archeozoologia. Jedną z kobiet z zespołu naukowców zajmujących się badaniem tych szczątków, dr Sharpe, zajęła się analizą chemiczną kostnych szczątków tych zwierząt, które należały do Majów między 700 a 350 rokiem przed naszą erą. Pośród zwierząt łownych znalazły się tam i te udomowione, głównie psy, koty i indyki. Jeśli chodzi o kości psów, to ustalono, iż głównie pochodzenie ich przypada na lata 450-300 przed naszą erą. Większość spośród znalezisk, które zidentyfikowano jako kości psów, na podstawie badań archeozoologicznych porównywano do chihuahua. Zęby psów także powiedziały o nich wiele. Stwierdzono nawet, czym żywiły się dane osobniki. Wysoki poziom izotopów węgla i azotu, znajdujących się w szkliwie zębów psów Majów, wskazywał na żywienie karmą, której podstawowym składnikiem była kukurydza.

Idąc dalej tym tropem, może to świadczyć o hodowli tych psów przez Indian. Istnieje także możliwość, że psy te żywiły się odchodami Majów, którzy pochłaniali duże ilości kukurydzy. Najprawdopodobniej większość z hodowanych egzemplarzy była zjadana. Wnioskuje się tak na podstawie oceny rzeźniczych śladów na kościach. Przypuszcza się również, że hodowla techichi przez Majów w celach konsumpcyjnych trwała aż do momentu udomowienia indyków, czyli do drugiej połowy II wieku przed naszą erą².

Na podstawie takich właśnie badań widzimy, jak przydatną dziedziną jest archeozoologia, dzięki której pozyskujemy informacje niezbędne do zdobycia wiedzy na temat życia psów i innych gatunków zwierząt, a jej odkrycia mają znaczący wpływ na całe życie na ziemi.

2. HISTORIA GATUNKU

CANIS FAMILIARIS

Psy w zamierzchłych czasach odgrywały ważną rolę w wielu religiach. Wierzono, że pies to przewodnik duszy w zaświatach. Miał on brać grzechy człowieka na siebie i doprowadzać zmarłego do wiecznego raju. W niektórych rejonach świata psy szanowano tak bardzo, że wyprawiano im huczne pogrzeby oraz balsamowano ich zwłoki.

Psy w starożytności wykorzystywane były do walk na arenach. Stawały one do walki ze słoniami, niedźwiedziami, lwami i ludźmi.

Pojawiają się one również w rytuałach związanych z karą. Dla człowieka kara *damnatio at bestias* oznaczała rzucenie na pożarcie

różnym gatunkom zwierząt, w tym także psom. Kara *poena cullei* przeznaczona była dla ludzi, którzy zabili swoje dziecko lub rodzica. Polegała ona na tym, że człowieka wrzucano do rzeki, zamkniętego w worku razem z psem, wężem, małpą i kogutem.

Wielu filozofów pisało na temat psa. Platon uważał, że pies to synonim idealnego żołnierza, gdyż jest odważny, wierny, przyjazny, posiada odpowiednie cechy fizyczne, a wobec nieznanym jest podejrzliwy.

Pies został opisany w wielu działach różnych autorów każdej epoki. Norweska saga o Olafie Triggvasonie mówi o wierności psa. Ukazuje ten gatunek w bardzo pozytywnym świetle, na przykład historia Cavalla, który był ulubionym psem króla Artura.

Spośród wszystkich historii o psach najbardziej wzruszająca jest jednak historia Gelerta. Gelert był bardzo dużym psem księcia walijskiego Llewellyna. Sprawował opiekę nad synem króla o imieniu Owain. Pewnego razu, gdy król wrócił do królestwa i nie zastał nigdzie swojego ukochanego syna, był zrozpaczony. Nagle zauważył krew na pysku swojego psa. Dla króla wszystko było jasne... Natychmiast wyciągnął miecz i zabił zwierzę. Chwilę po tym zdarzeniu odnalazł swojego syna Owaina śpiącego. Za nim leżał zabity wilk. Król wtedy zrozumiał, co naprawdę się wydarzyło. Za uratowanie życia swojego syna postawił psu Gelertowi pomnik, aby oddać mu cześć.

Wracając do pochodzenia psa, należy wspomnieć, iż pierwsi prymitywni ludzie mieli kontakt z szakalami złocistymi (*Canis ureus*), należącymi do rodziny psowatych. Następnie mieli styczność z wilkiem (*Canis lupus*), a *Cape hunting dog* to dziki pies afrykański, którego wygląd jest bardzo zbliżony do wyglądu prehistorycznych psów. Około 100000 lat temu ludzie mieli styczność z psowatymi. Były to szakale. Nie wyewoluował jeszcze wówczas pies domowy. Psowate nie miały wtedy

tak dobrego kontaktu z człowiekiem jak dziś. Domniemywa się, że w późniejszych czasach ludzie polowali z psowatymi, które osiągały wagę do czterdziestu kilogramów. Jednak na malowidłach naskalnych w jaskiniach z tamtego okresu psów nie ma.

Niektórzy naukowcy twierdzą, że udomowienie szakale zawdzięczały człowiekowi myślącemu – *Homo sapiens*. Mieli oni sprowadzić oswojone szakale do Europy z Bliskiego Wschodu³.

Druga teoria mówi o tym, że pies pochodzi od wilka. Jest to teoria bardziej popularna aniżeli ta z szakalem. I rzeczywiście większa liczba naukowców oraz badaczy przychyliła się bardziej ku temu, że pies jednak pochodzi od wilka. Udomowienie gatunku psa stanowiło niezwykle złożony proces. Struktura owego skomplikowania polegała na radykalnej zmianie nie tylko zachowania, ale także wyglądu psa (zarówno rozmiarów jak i kształtów). Na pytanie o to, kiedy pies został udomowiony, nie znamy dokładnej odpowiedzi. Odkrywczy nadal prowadzą poszukiwania oraz badania nad szczegółową odpowiedzią. Wiemy o tym, że około 14000 lat temu pies już istniał. Dowodzą tego faktu jedne z najstarszych szczątków psa, które zostały odkryte metodą radiowęglową przez archeologów. Pasuje to gatunek psa jako pierwszy na szczęblu udomowionych zwierząt, gdyż rolnictwo, a co za tym idzie, udomowienie świń, kóz, owiec i bydła miało swój początek około 10000 lat temu.

Amerykańscy oraz szwedzcy naukowcy zbadali DNA aktualnie żyjących wilków oraz psów. Po szczegółowym przebadaniu oraz porównaniu naukowcy wysnuli wniosek, iż istnieje bardzo duża możliwość, że udomowienie nastąpiło ponad 100000 lat temu. Mimo iż interpretacje wyników badań były bezbłędne, to do dnia dzisiejszego stanowią temat do polemiki, gdyż szczątków psa z tak odległego okresu do tej pory

nie odnaleziono. W związku z tym oficjalnie przyjmuje się, iż *Canis familiaris* został udomowiony nie więcej aniżeli 15000 lat temu.

Pierwsze samice psów domowych były często kryte przez samców dzikich wilków. Szczenięta zaś rodziły się i egzystowały w bliskości z człowiekiem. Istotny fakt stanowi, że archeolodzy znaleźli szczątki człowieka i wilka razem. Szczątki te oceniono na pół miliona lat. W związku z czym można zauważyć, iż człowiek mógł żyć w symbiozie z gatunkiem *Canis lupus*. Istnieje także możliwość, że wykopaliska stanowiły miejsce pochówku, co nie świadczyłoby o przyjaźni tych dwóch gatunków, lecz jedynie o swoistym rytuale pogrzebowym. Znaleźiska w Izraelu, które oszacowano na 12000 lat, mogą świadczyć o bliskości człowieka z wilkiem, a nawet udomowieniu *Canis lupus*. Szczątki człowieka ułożone były w taki sposób, że ręka spoczywała na szczeniaku. Stwierdzono, iż wskazuje to na bliską więź człowieka ze szczeniakiem, zaś zwierzę to prawdopodobnie było udomowione.

Gatunek psa rozprzestrzenił się na całym świecie. Archeolodzy odkryli w różnych częściach świata wiele miejsc pochówku człowieka wraz ze szczątkami psa obok. Najstarszym wykopaliskiem związanym z psem była czaszka psa, podobna do owczarka środkowoazjatyckiego, sprzed 31000 lat. Szczątki psów archeolodzy znajdują do dnia dzisiejszego w różnych częściach świata, co może świadczyć o udomowieniu w kilku miejscach na kuli ziemskiej w podobnym czasie, a następnie rozpowszechnianiu gatunku psa. Archeolodzy w jaskini we Francji odkryli także ślady stóp dziecka, a obok nich zwierzęcia pomiędzy psem a wilkiem, które mają 26000 lat.

Do dziś nie wiadomo, gdzie dokładnie udomowiony został wilk, lecz wszelkie odkrycia wskazują głównie na Europę oraz Azję. Ameryka Północna została wykluczona jako miejsce udomowienia

wilka, gdyż po przebadaniu DNA wilków z Północnej Ameryki okazało się, że jest ono zbyt różne od DNA *Canis familiaris*. Wnioski badaczy nie są jednoznaczne, lecz istnieje niemalże pewność, że wilki zaczęły koegzystować z człowiekiem w kilku miejscach w Azji oraz Europy. Taki był początek.

W pewnym momencie gatunkowi *Canis familiaris* nie była już potrzebna fizjonomia wilka, gdyż w zaspokajaniu wielu potrzeb wyręczał go po prostu człowiek. Rozbieżność występująca pomiędzy udomowieniem udokumentowanym w zapisach archeologów a utrwalonym w DNA psów, w którym stopniowo postępował proces udomowienia, rozciąga się na około 5000 lat.

Wilki zaczęły trzymać się blisko człowieka, ponieważ miały z tego korzyści, jak na przykład pożywienie, a człowiek chciał, by wilk był blisko niego, ponieważ także czerpał z tego korzyści. Wilk, aby zostać udomowiony musiał być wychowywany przez człowieka już od pierwszych dni życia. Pomiędzy wilkiem a człowiekiem zaczęła powstawać pewna relacja. Warunkiem było, aby samice były we wiosce, zaś samce, które kryły samice mogły być dziko żyjącymi osobnikami. Samice musiały być doskonale oswojone, aby urodziły młode w wiosce, a proces mógł się powtarzać. Miało to na celu nie tylko osvajanie pojedynczych osobników, lecz hodowlę gatunku.

Oswojenie polega na zastąpieniu jednych reakcji społecznych, ukierunkowanych tylko na osobników tego samego gatunku, innymi, które są ukierunkowane na człowieka. Oswojenie stanowi pierwszy, podstawowy krok ku udomowieniu. Zwierzę musi nauczyć się tworzyć relacje zarówno ze swoim gatunkiem, jak i właścicielem. Pierwsze oswojone samice wilka nie chowały młodych w norach, lecz pozwalały człowiekowi na kontakt z nimi, w związku z czym proces udomowienia wilka mógł postępować w dalszych pokoleniach.

Udomowienie *Canis lupus* związane było ściśle z zachowaniem zwierząt w taki sposób, aby wilkom było komfortowo żyć w środowisku stworzonym przez człowieka.

Jeśli chodzi o zmiany wyglądu, to niektórzy badacze twierdzą, że udomowienie wpłynęło na to, iż powstały zakręcone ogony, opadające uszy oraz łatki na sierści. Jednakże wokół tej teorii istnieją duże kontrowersje i żadne oficjalne dane tego nie potwierdzają. Różnice między rasami psów związane są z pewnością ze zmianą tempa, w którym ciało i zachowanie rozwijają się we wczesnym stadium życia. Neotenia stanowi zdolność zatrzymania wzrostu niektórych części ciała, podczas gdy inne rozwijają się w standardowym tempie. Na przykład u ras miniaturowych wzrost szkieletu zatrzymuje się na bardzo wczesnym etapie. U takich ras jak shih tzu czy pekińczyk, które mają spłaszczony pyszczek, wzrost części czaszki jest spowolniony w celu zachowania proporcji, które są charakterystyczne dla płodu wilka. Na różny wygląd ras psów wpływa także działanie hormonów na różnych etapach wzrostu, na których dochodzi do ich produkcji. Pies przypomina wyglądem wilka, który nigdy nie dorósł do swych rozmiarów, lecz jest w pełni dojrzały płciowo. W zachowaniu „niedorośniętego wilka” tkwi zabawa. Dlatego też dorosłe psy nadal się bawią, tak jakby ich rozwój zachowania został w jakimś sensie zatrzymany. Jeśli chodzi o rozwój płciowy, to wilki dojrzewają później niż psy i aktywne seksualnie są jedynie zimą, podczas gdy psy są płodne przez dwanaście miesięcy. Związane jest to z dostępnością pokarmu w określonych sezonach roku w przypadku wilków, zaś właściciele psów dbają o stabilną dietę swych pupili przez cały rok⁴.

Tak więc jedna teoria udomowienia psa mówi o związku z udomowieniem szakali, a druga związana jest z wilkiem. Jak

było? Tego nie wiemy. Można jednak połączyć te teorie i wysnuć wiosek, że szakale dotarły do Europy z Neandertalczykami, po czym doszło do ich skrzyżowania z wilkami. Następnie krzyżowały się z oswojonymi wilkami, które przybyły z Bliskiego Wschodu. Teoria ta ma sens, gdyż pierwsze udomowione psy posiadały wspólne cechy dla danego terenu. Szczątki z obecnej Anglii, datowane na okres pomiędzy 17000 a 7000 rok przed naszą erą, mówią o egzystencji psów udomowionych, które wyglądem zbliżone było bardzo do wilka. Szczątki tych zwierząt odnaleziono blisko szkieletów ludzi.

7500 lat przed naszą erą na terenach współczesnej Danii odnaleziono szczątki wpół udomowionych psów o wyglądzie dzisiejszych psów rasy husky. Prapsy selekcionowano w związku z rolą, jaką miały pełnić dla człowieka. *Canis familiaris putatini* według źródła był najstarszym spośród psów domowych. Był smukły, średniej wielkości. Żył w Niemczech 9000 lat przed naszą erą, wymarł pod koniec neolitu. Jego następcą był *Canis familiaris palustris* (pies torfowy), którego szczątki odnaleziono na bagnistych terenach Szwajcarii. Naukowiec, który odkrył szczątki psa szacowane na 4500 lat przed naszą erą okrzyknął go szpicem. W związku z tym po świecie krąży nieprawdziwa informacja, że szpice z Północy stanowią najstarszą grupę psów na całym świecie. *Canis familiaris palustris* dał jednak początek współczesnym szpicom oraz terierom i pinczerom. *Canis familiaris leineri* uznawany jest za przodka chartów.

8000 lat przed naszą erą żył pies ogromnych rozmiarów w typie wilkowatym, od którego wywodzą się buldogi, nowofundlandy i mastify – *Canis familiaris inostrancevi*. Jego następcą był mniejszy *Canis familiaris intermedius*, od którego wywodzą się psy ras myśliwskich. Zwierzęta te posiadały wiele cech psych. 700 lat przed naszą erą egzystował *Canis familiaris decumanus*, który wyglądał niemalże identycznie jak współczesne

psy. Miał skróconą kufę, grube kości, mocną budowę i przypominał wizualnie molosa. Nad jeziorem Ładoga znaleziono szczątki *Canis familiaris lagodensis*, które dały początek *Canis familiaris palustris*, a te *Canis familiaris matris optima*e, czyli przodkowi owczarka.

Według źródeł najstarsze psie szczątki odnaleziono w jaskini ąltajskiej, a dokładnie w jaskini Razbojniczja w górach ąltaj, znajdującej się w południowej części Syberii. Znaleźisko stanowiła czaszka psa, licząca 33000 lat. Na początku badacze twierdzili (na podstawie analizy budowy czaszki, czyli wykorzystując archeozoologię), że należy ona do wilka, który mógł być udomowiony. Choć wielkością czaszka przypominała czaszkę samojeda, to zęby były większe niż u wilka. Dalsze badania wskazały na psa. Naukowcy zbadali DNA mitochondrialne z jednego zęba znaleziska. Otrzymany materiał porównali z próbkami genomu 72 dzisiejszych psów 70 innych ras, 30 wilków, 35 prehistorycznych psów z Ameryki oraz 4 kojotów. Badacze na podstawie wyników i skrzętnych analiz stwierdzili, że czaszka należała jednak do psa. I to nie było jakiego, bo (prawdopodobnie) najstarszego psa na świecie. Nazwano go psem ąltajskim ze względu na miejsce znalezienia szczątków.

W Belgii zaś, w jaskini Goyet, odnaleziono szczątki psa, które pochodzą sprzed 36000 lat.

W Czechach odnaleziono 4000 kości psowatych, pochodzące sprzed 27000-26000 lat: 1 czaszka należała do wilka, 3 do psów, a kolejne 3 posiadały pośrednie cechy pomiędzy wilkiem a psem. Jeden z psów miał bezpośrednio po śmierci włożoną w pysk kość mamuta⁵.

3. EWOLUCJA PSA W WYNIKU HODOWLI

Ewolucja psa to pojęcie szeroko rozumianych zmian dotyczących osobników gatunku *Canis familiaris*. Zmiany te dotyczą zarówno wyglądu zewnętrznego, jak i charakteru zwierzęcia. Ewolucja następuje w związku z przystosowaniem się grup organizmów do warunków panujących w środowisku i ma na celu przetrwanie gatunku.

Psy przez tysiące lat dawały sobie świetnie radę. Rasy psów ewoluowały zgodnie z wymaganiami otoczenia. Słabe osobniki wymierały, silne przetrwały i w miarę możliwości rozmnażały się.

Interwencja człowieka z pewnością uratowała istnienie pewnych osobników, lecz gdy człowiek wtrącił się w naturę *Canis familiaris* i zaczął hodować psy, to wyrządził krzywdę niektórym rasom czworonogów. Nieodpowiedzialni hodowcy krzyżowali osobniki w taki sposób, że do dziś poszczególne rasy odczuwają wielopokoleniowe skutki związane z zaburzeniami zdrowotnymi, a jak powszechnie wiadomo, ból fizyczny oddziałuje negatywnie na psychikę zwierzęcia. Opiszę pokrótce kilka wybranych ras psów, które zostały zniekształcone przez ingerencję człowieka.

Największa rzesza ludzi ubolewa nad „zepsuciem” owczarka niemieckiego, gdyż stanowił on jedną z najlepszych ras psów. To psy wytrzymałe, wysportowane, chętne do współpracy, przyjazne, czujne i mogłabym tak wymieniać jeszcze długo. W 1915 roku zwierzęta te plasowały się w wadze około 25 kg i potrafiły pokonać 2,5 m mur oraz wiele innych przeszkód, w związku z czym chętnie zatrudniano je w służbach mundurowych. Dziś najbardziej pożądane są osobniki o wadze bliskiej

40 kg. Psy te obecnie mają zbyt kątowanie, czyli wygięcie kości kończyn względem siebie, beczkowatą klatkę piersiową, chorują często na dysplazję stawów łokciowych i biodrowych, zapalenie kości i nowotwory. Tak więc ingerencję człowieka uznają za nieudaną...

Bernardyn był kiedyś silnym i sprawnym psem pracującym, jednak w wyniku hodowli jego kufa uległa skróceniu, co wpływa negatywnie na odprowadzanie ciepła podczas pracy. Rasa ta cierpi dziś także z powodu wywijającej się powieki, kostnomięsaka, hemofilii oraz wrodzonego braku soczewki.

Kolejny egzemplarz nieudanej metamorfozy wykonanej przez człowieka to jamnik. W wyniku dążenia do karłowatości jamnika kończyny stały się ekstremalnie krótkie. Rasa ta należy do najbardziej narażonych na urazy oraz zwyrodnienia kręgosłupa, które w efekcie prowadzą do paraliżu. Psy te są szczególnie podatne na zwyrodnienia. Klatka piersiowa zaś jest mocno wysunięta do przodu i prawie styka się z podłożem.

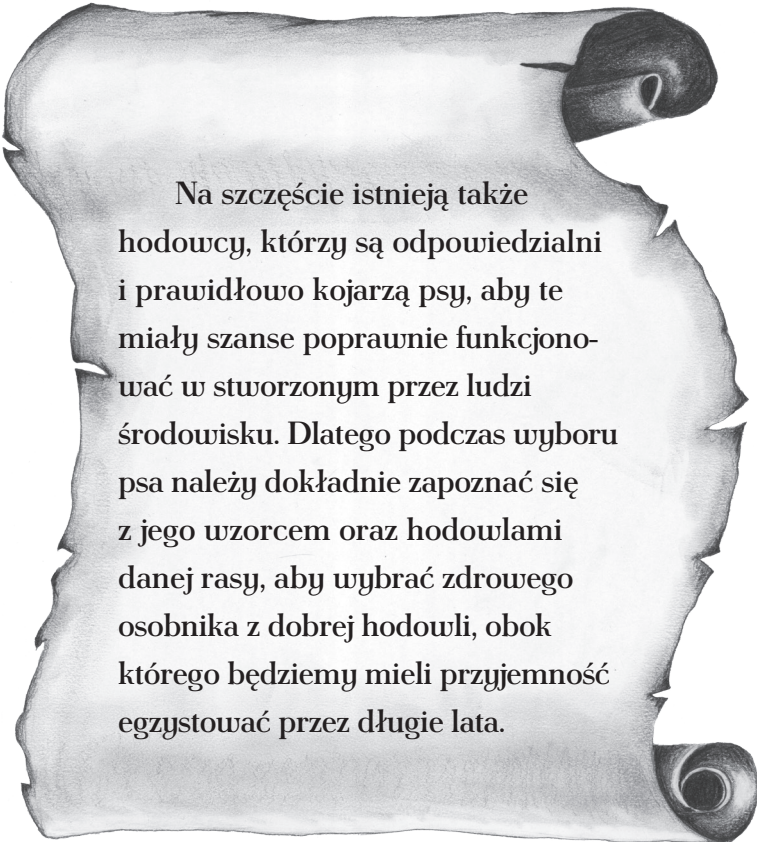
U bokserów nastąpiło uniesienie oraz skrócenie kufy. Ma to negatywny wpływ na drogi oddechowe, powoduje podatność na zapalenie tych dróg oraz negatywnie wpływa na termoregulację. Jest to rasa, u której częściej aniżeli u innych pojawiają się nowotwory. Są narażone na zwyrodnienia kręgosłupa oraz dysplazję stawu biodrowego.

Bassetty mają zbyt długie uszy, które naciągają skórę, co wpływa na częste zapalenie spojówek u tej rasy. Przez niewłaściwą hodowlę ich łapy są krótkie i zniekształcone, a osobniki tej rasy często mają problemy z kręgosłupem i nadmiarem skóry. Wspomniane już uszy często ulegają zapaleniom i kaleczą się.

Kolejną nieudaną metamorfozą jest buldog angielski, który cierpi w wyniku skróconej kufy, mając problemy z oddychaniem i termoregulacją, a budowa jego ciała często nie daje możliwości samodzielnego rozmnażania.

Bulterier to rasa, która została zmutowana w taki sposób, że te psy często cierpią na atopowe zapalenie skóry oraz miewają nadmiarowe zęby. Metamorfoza niekorzystnie wpłynęła na czaszkę zwierzęcia. Białe osobniki częściej narażone są na głuchotę⁶.

Psy rasy chihuahua ulegają miniaturyzacji, co sprawia, że wiele osobników nie jest w stanie poprawnie funkcjonować, w tym rozmnażać się. Niektóre samice są zbyt małe, aby urodzić potomstwo naturalnie. Często zwierzęta są kojarzone w taki sposób, aby miały krótką kufę, co wpływa, jak przy powyższych rasach, negatywnie na termoregulację.

Na szczęście istnieją także hodowcy, którzy są odpowiedzialni i prawidłowo kojarzą psy, aby te miały szanse poprawnie funkcjonować w stworzonym przez ludzi środowisku. Dlatego podczas wyboru psa należy dokładnie zapoznać się z jego wzorcem oraz hodowlami danej rasy, aby wybrać zdrowego osobnika z dobrej hodowli, obok którego będziemy mieli przyjemność egzystować przez długie lata.

4. WILK

Wilk to jedno z najpiękniejszych zwierząt, jakie stąpają po ziemi. Wygląd wilków jest nieprzeciętny. Są jednocześnie drapieżne, piękne, troskliwe, dostojne i dzikie. *Canis lupus* znacząco przypomina nam *Canis familiaris*, w związku z czym poświęcony został mu cały rozdział tego poradnika. Przybliżenie natury wilka może znacząco wpłynąć na sposób traktowania psów w czasach współczesnych. Może nie zmieni to wszystkiego, ale jeśli chociaż kilkoro spośród Was, po bliższym zapoznaniu się z drapieżnikiem z rodziny psowatych, będzie wymagało komendy od swojego psa zanim ustawi przed nim miskę z obiadem lub wykluczy wylegiwanie się pupila na sofie, to warto było.

No to zaczynamy!

4.1. KIM TAK NAPRAWDĘ JEST WILK?

Wilk to inteligentny ssak, należący do rodziny psowatych. Jest on drapieżnikiem. Wilki funkcjonują w stadach, które zwane są watahami. W skład watahy wchodzi wadera, czyli samica wilka, basior, czyli samiec, oraz ich potomstwo. Potomstwo, które żyje w stadzie z waderą oraz basiosem pochodzi zazwyczaj z dwóch ostatnich miotów. Może zdarzyć się, że wilki żyją w parach, a niekiedy samotnie (samotne wilki to takie, które aktualnie szukają drugiej połówki, albo też takie, które są chore lub stare⁷). Zależy to głównie od ilości dostępnego pożywienia, pory roku oraz od ilości urodzeń.

Wilki żyją głównie w lasach, wysokich górach, na równinach oraz na terenach podmokłych. Wataha wilków potrzebuje

przestrzeni około 100-300 km². Zdarza się czasem, że na jednym terenie egzystują dwie watahy drapieżników.

Niekiedy możemy spotkać się z taką sytuacją, że do stada należy także rodzeństwo pary alfa, lecz nie występuje to zbyt często. Zazwyczaj wataha liczy od 4 do 6 osobników, jednakże liczba ta może wahać się od 2 do 12 wilków. Istnieją także stada, w skład których wchodzi ponad 20 osobników. Wataha taka może wtedy polować na większą zwierzynę, jak na przykład żubry. Jednakże upolowanie kilka razy do roku żubra nie jest na tyle korzystne, biorąc pod uwagę ekonomiczność, aby wilki egzystowały w tak licznych grupach. Takie stado podzieli się żubrem, lecz mogą się pojawić wewnątrz stada konflikty dotyczące dostępności pożywienia, bo na przykład taką sarną już 20 osobników się nie naje. W miejscach takich jak Stany Zjednoczone, gdzie występują woły piżmowe, bizony, a jelenie są dwukrotnie większe aniżeli w naszym kraju, wataha składająca się z ponad 20 osobników ma sens.

Tak naprawdę wataha wilków to wilcza rodzina. Wilki nie opuszczają swojego partnera. Rozstanie jest zazwyczaj związane ze śmiercią jednego z osobników z pary, zazwyczaj z powodu choroby, polowań, kłusownictwa, czy wypadku.

Wilki to zwierzęta stadne, tak więc dążą do znalezienia drugiej połówki oraz założenia rodziny. Jeśli wilk żyje samotnie, to zazwyczaj jest to dość krótki epizod w jego życiu, gdy jest w trakcie poszukiwania swojej miłości.

Luty to miesiąc, w którym samica ma ruję, a co za tym idzie następuje zapłodnienie. Poród jest w kwietniu. Średnia liczba młodych w miocie to 6. Są one ciemnobrunatne, zaś tylna i górna część głowy powinna być jaśniejsza⁸. Samica wilka rodzi szczenięta tylko jeden raz do roku. Liczebność potomstwa może spaść z powodu chorób, głodu oraz wycieńczenia⁹.

4.2. POKARM

Wilki żywią się mięsem. Są świetnymi łowcami. Najchętniej polują na dziki, sarny, jelenie, łosie oraz inne mniejsze lub większe zwierzęta (np. myszy, ptaki). Wilki mogą także jeść ryby.

Niekiedy zdarzają się sytuacje, że wilki są bardzo wygłodniałe i podchodzą pod gospodarstwa, które leżą nieopodal lasów, „kradnąc” zwierzęta gospodarskie. Są to jednak bardzo ekstremalne sytuacje. I często wynikają z tego, że myśliwi polują na zwierzęta i kradną pokarm wilkom.

Gdy w danej okolicy zdarzy się taka „kradzież”, to zazwyczaj cała wioska i dziesięć sąsiednich huczy, żeby uważać na wilki, bo zaraz przyjdą i zjedzą psy albo dzieci. Oczywiście to żenujące. Nie napotkałam na udokumentowane przypadki, informujące o tym, żeby wilk zjadł człowieka. Atak a zjedzenie to dwie różne sprawy. A nawet atak wynika z czegoś. Ludzie, którzy naoglądali się „Czerwonego Kapturka” oraz innych bajek, przekazują swoje mylne teorie dzieciom i innym członkom rodziny. Człowiek nie jest dla wilka smacznym pokarmem. Wilk musiałby głodować wiele tygodni, żeby zdecydować się na posiłek z człowiekiem jako daniem głównym. Mięsożercy i roślinożercy pachną oraz smakują inaczej. Wilki preferują dania, w których w roli głównej jest jednak roślinożerca. Nie dość, że dla wilka taki posiłek pięknie pachnie to i wyśmienicie smakuje.

Niektóre wilki zjadają także zdechłe zwierzęta.

4.3. WYGLĄD

Dorosła samica wilka, czyli wadera, ma około 65 cm wysokości w kłębie, zaś basior, czyli samiec wilka, może osiągnąć

nawet do 80 cm w kłębie. Waga dorosłego osobnika może się wahać między 30 a 60 kg, z czego samica osiąga zwykle między 30 a 50 kg, a waga samca to 40 do 60 kg. Wilki, które są dorosłe, mają długość wraz z ogonem nawet do 160 cm, gdzie sam ogon liczy około 30 cm. Mniejsze osobniki mogą mierzyć 130 cm wraz z ogonem.

Wilki mają bardzo elastyczne ściany przełyku, co ułatwia połykanie większych kawałków pokarmu, a co za tym idzie mają także pojemne żołądki, bo mogą w nich pomieścić nawet do 90 l. Wilki mają aż 42 zęby, które osiągają długość ponad 2 cm, jednakże kły mogą mieć nawet do 5 cm długości!

Teraz już wiecie, dlaczego wilk jest takim dobrym łowcą (na tę zależność składa się jeszcze kilka innych elementów).

Kolorystyka wilka jest bardzo zróżnicowana. Możemy napotkać osobniki, które są prawie czarne. Szare, białe czy też brązowe umaszczenia także są dopuszczalne u tego gatunku. Tak naprawdę podwójne owłosienie wilka sprawia, iż gatunek ten jest bardzo odporny na różnego typu warunki atmosferyczne. Podszerstek ma za zadanie utrzymać ciepłość ciała, zaś włosy zewnętrzne chronią przed opadami, ponieważ są bardzo twarde oraz sztywne. Od karku do barków widnieje wilcza grzywa. Ma ona za zadanie informować inne osobniki o zdenerwowaniu bądź też o podekscytowaniu wilka.

Podobnie jest u psa. Gdy jest zły lub podniecony, to sierść od karku do barków staje dęba¹⁰.

W Polsce wilki białe, całkowicie czarne oraz szare nie występują. Najczęściej w naszym kraju napotkać możemy osobniki o umaszczeniu płowo-beżowym, które mają brązowo-czarny grzbiet z mocno rudym tyłem uszu i głowy. Oczywiście możemy napotkać w Polsce wilki, które mają sierść jaśniejszą bądź też ciemniejszą, ale tył uszu oraz tył głowy niemalże zawsze będzie koloru rudego.

Sierść, którą wilki obdarzyła natura, zmienia się pod względem grubości i puszystości w zależności od warunków atmosferycznych, a co za tym idzie, w zależności od pór roku. I tak w okresie zimowym *Canis lupus* będą miały sierść grubszą oraz bardziej puszystą w celu ochrony przed niskimi temperaturami oraz opadami deszczu czy śniegu. Latem ich sierść nie jest już taka gruba, jednakże mimo wszystko chroni wilka przed promieniowaniem słonecznym oraz bierze udział w utrzymaniu odpowiedniej ciepłoty ciała. Szyja wilka jest bardzo dobrze umięśniona¹¹.

Wilcza klatka piersiowa jest stosunkowo wąska, zaś jego kończyny są długie, aby mógł przemierzać wielokilometrowe trasy. Zad wilka jest chudy. Ogon zazwyczaj jest puszysty, a podczas swobodnego zwisania sięga do stawu skokowego tylnych kończyn zwierzęcia. Pysk wilka jest długi, czoło jest szerokie, a głowa duża. Na głowie widnieją sterczące uszy¹².

Badacze, którzy tropią wilki, uważają, że ślady wilka (na przykład na śniegu) można dość łatwo pomylić ze śladami większego psa. Tak więc ślad dorosłego wilka charakteryzuje się długością wraz z pazurami między 10 a 13 cm, oraz szerokością od 8 do 10 cm. Ślad posiada charakterystyczny „X”, który widnieje w przestrzeni pomiędzy opuszkami palców. Łapy przednie są zarówno dłuższe, jak i szersze o mniej więcej 5 do 10 mm od tylnych łap oraz posiadają poduszkę o podstawie sercowatej. Wilki chodzą w linii prostej, czyli ich trop jest węższy aniżeli psa. Trop wilka jest bardziej regularny niż *Canis familiaris*¹³.

4.4. CHARAKTER

Wilki są trudno uchwytne. Nierzadko można w Polskich lasach napotkać wilki. Wynika to z tego, że były tępione przez

ludzi. W wyniku takiego zachowania wilki mają dystans do człowieka i są dość płochliwe. *Canis lupus* to zwierzę sprytnie. Jeśli chodzi o wilki wolno żyjące oraz te, które są hodowane, to mogą występować pewne różnice w zachowaniach. Wynika to z dostępności pokarmu, szczepień, kontroli człowieka. Sposób komunikowania się wilków zależy także od ich cech osobniczych. Nie myślimy, że każdy wilk jest taki sam. Wzorzec gatunku jest jeden, lecz każde zwierzę jest indywidualnością. Obserwacje dowodzą, że wilk europejski jest bardziej lękliwy aniżeli wilk polarny. Jak wiadomo, wynika to z tego, że wilki europejskie były tępione przez wiele lat, a wilki polarne nie. Według dokumentacji wilki polarne zachowują w stosunku do człowieka bezpieczną odległość, nie wykazując przy tym strachu. Ograniczenie wolności wilków ma olbrzymi wpływ na ich zachowanie. Behawior *Canis lupus* związany jest z cechami indywidualnymi danej jednostki, emocjonalnością, jak również podatnością danego wilka na zmiany w środowisku, w którym egzystuje. Plastyczność osobnicza jest dla tego gatunku bardzo istotna. Każdy wilk w danej sytuacji może zachować się inaczej. Na zachowanie grupy ma wpływ osobnik alfa. Dzieje się tak dlatego, ponieważ to właśnie alfa ma za zadanie utrzymać porządek w grupie związany z hierarchią rodzinną¹⁴.

4.5. WILK W POLSCE

Gatunek wilka w Polsce pamięta czasy epoki plejstocenkiej. Szczątki kopalne wilka zostały znalezione na Wyżynie Krakowsko-Wieluńskiej, w Sudetach oraz w Tatrach. Szczątki zostały odkryte głównie w jaskiniach. Na terenie naszego kraju obecnie można spotkać wilka szarego. W Polsce zwierzęta te

żywią się głównie zwierzętami kopytnymi. Najczęściej ich ofiarą padają sarny, w drugiej kolejności dziki, potem jelenie. W niedużej mierze łupem wilków w Polsce są lisy, zające, borsuki, krety, bobry oraz niewielkich rozmiarów gryzonie. Koty i psy stanowią jedynie 1% ofiar tych zwierząt w Polsce, dlatego szum wokół wilków, które nagle zaczynają pojawiać się na danym obszarze, jest nieuzasadniony, gdy spojrzymy na statystyki. Jeśli chodzi o zdobywanie pożywienia, to wilki wybierają zazwyczaj osobniki słabsze wśród dzików oraz jeleni, albo też młode, gdyż łatwiej je upolować.

Terytorium, jakie wilki zajmują w naszym kraju, wynosi nawet do 350 km² na nizinach, zaś w górach zaczyna się od 150 km². Średnie zagęszczenie *Canis lupus* na obszarach nizinnych to 2-2,5 wilków/100 km², natomiast na obszarach górskich 1,5-4 wilków/100 km². Wilki w Polsce występują głównie na północnym wschodzie, w Karpatach, jak również w nizinnej części zachodniej Polski. Lasy gospodarcze stanowią obszary, które wilki chętnie zamieszkują, lecz jako miejsce wychowu potomstwa wybierają chronione części parków narodowych, rezerwaty oraz poligony wojskowe, które nie charakteryzują się zbyt bogato rozwiniętą gospodarką leśną. Wilki podczas wychowu młodych cenią intymność, charakteryzującą się dużą odległością od obecności gatunku ludzkiego. Piaszczyste tereny skłaniają wilki do osadzenia się w danym miejscu, gdyż umożliwia to wykopanie nory, która będzie chronić samicę oraz jej potomstwo przed niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi, jak również innymi niebezpieczeństwami. Nieodległy dostęp do wody stanowi warunek do tego, aby zasiedlić się na danym terenie.

W całej Polsce gatunek wilka szarego został objęty ochroną. Wilk jest w naszym kraju pod ochroną od 1998 roku. Akty prawne, które regulują ich status, stanowi Ustawa z dnia 16.04.2004 roku

o ochronie przyrody i Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 28.09.2004 roku w sprawie gatunków dziko występujących zwierząt objętych ochroną¹⁵.

Dwudziestolecie międzywojenne to okres, w którym wilki w Polsce przeżywały swoją świetność pod względem liczebności populacji. Uznano je wtenczas za zwierzęta, które wyrządzają wiele szkód. Z tego powodu przez cały rok kalendarzowy wszelkimi dostępnymi metodami polowano na wilki. W wyniku tych działań liczba zwierząt gatunku *Canis lupus* na ziemiach polskich znacząco się zmniejszyła, aż do takiego stopnia, że wilk prawie nie występował na zachód od Narwi i Bugu. Jednak II wojna światowa była okresem przychylnym dla wilka, gdyż w tym czasie człowiek sam walczył o przetrwanie swoje oraz swojej rodziny, nie koncentrując się tak bardzo na zwierzętach. Dlatego liczebność populacji *Canis lupus* zwiększyła się do około 1000 wilków w latach pięćdziesiątych¹⁶.

Jeśli chodzi o wilki, to jedni je kochają, drudzy nienawidzą. Owa nienawiść zazwyczaj wynika z wyrządzonych przez *Canis lupus* strat wśród zwierząt gospodarskich. Na przykład w 2010 roku straty takie został oszacowane na ponad 500000 zł¹⁷.

4.6. WILK NA ŚWIECIE

Ochrona wilków to bardzo kontrowersyjny temat nie tylko w Polsce, ale także poza granicami naszego kraju. W 2015 roku w Szwecji wilk został wprowadzony na listę gatunków łownych. W Finlandii także prowadzi się odstrzały redukcyjne, co zwolennicy argumentują koniecznością utrzymania odpowiedniej ilości osobników, gdzie odpowiednia ilość to taka, która

jest akceptowalna przez ludność. W Norwegii większość ludności jest za limitowanym odstrzałem *Canis lupus*. Na północy związane jest to z ochroną reniferów, zaś na południu jest to związane ściśle z liczbą populacji. Według Lucyana Davida Mecha, światowej sławy eksperta od wilków, populacja *Canis lupus* oraz zasięg ich występowania zależą zarówno od ludzkiej przychylności, jak i od liczby zwierząt, które stanowią ich bazę żerową. Mech twierdzi, że „wilk zawsze był i jest znaczącym, lecz wciąż tylko jednym z wielu gatunków świata zwierzęcego – czynienie z wilka świętości, podobnie jak jego potępienie, nie służy wilkom, lecz wyłącznie zwołennikom jednego czy drugiego stanowiska”. Mech twierdzi także, że „odpowiednio regulowane polowania na wilki mogą być metodą ograniczenia szkód wśród zwierząt hodowlanych i gospodarskich oraz zapobiegania konfliktom z ludźmi. Mamy również dowody, że polowania są czynnikiem ograniczającym kłusownictwo, choć wielu biologów stara się polemizować z tym twierdzeniem”.

Według Davida w Europie jest miejsce dla wilków. Mówi on: „Uważam, że wilki będą kontynuować ekspansję zasięgu i liczebności w Europie. Natomiast obywatele i administracje poszczególnych krajów powinny zdecydować, ile wilków mogą tolerować na swoim terenie”. Mech uważa, że zdolność wilków do samoregulacji populacji własnego gatunku jest niewystarczająca. Ekspert twierdzi, że ilość tego gatunku jest zależna typowo od zasobności żeru. Obecność wilków w Portugalii związana jest z ilością zwierząt hodowlanych i gospodarskich. W Rumunii wilki zamieszkują najchętniej krzaczaste nieużytki oraz śmietniska. W Hiszpanii osadzają się głównie na obszarach rolnych. W Rosji wybierają także obszary rolne, jak również obszary leśne. We Włoszech zaś wilki egzystują na przedmieściach. W Europie znany jest model współegzystencji z wilkiem,

zaś w Stanach Zjednoczonych model separacji. Dlatego też w USA występuje niewielka liczba wilków jak na tak duży teren. W Europie jest około dwa razy większa liczebność wilków aniżeli w Stanach Zjednoczonych.

Mech zwraca uwagę na to, że wilki nie stanowią wielkiego zagrożenia dla człowieka pod pewnym warunkiem. Warunkiem tym jest separacja obu gatunków. Badacz wspomina o tym, że jeśli wilki przyzwyczają się do obecności człowieka, może to skutkować konfliktami.

4.7. CZY WILKI ATAKUJĄ LUDZI?

Wilki są drapieżnikami, a co za tym idzie, są niebezpieczne dla innych gatunków zwierząt. Człowiek jest zwierzęciem, więc i dla niego wilk może stanowić zagrożenie. Mięso ludzkie nie jest dla wilka rarytasem, tak więc *Canis lupus* woli polować na sarny czy jelenie, które są roślinożercami. Wilki mogą zaatakować człowieka. Ze zgromadzonej dokumentacji wiemy, że we Francji w latach 1200-1918 odnotowano aż 7600 śmiertelnych wypadków z udziałem wilków. Do końca XVIII wieku Szwajcarzy odnotowali dużo mniej takich przypadków, bo 440. 112 ataków, z czego 77 stanowiło śmiertelne, Szwajcarzy odnotowali w pierwszym kwartale XIX wieku. Podczas ostatnich dwóch dekad XX wieku odnotowano 22 ataki, które miały miejsce na Litwie. W czasie ostatniej dekady zanotowano natomiast 72 wypadki z udziałem wilków na Łotwie. W drugiej połowie XX wieku odnotowano 8 wypadków śmiertelnych w Europie oraz w Rosji (europejska część). W Ameryce Północnej mieliśmy tylko 3 wypadki, zaś w Azji Południowej 200. Jeśli chodzi o ostatnią dekadę to w Ameryce Północnej odnotowano 2 wypadki, w Iranie 1, zaś w Indiach co roku jest odnotowywany

przypadek ataku wilka na człowieka. Norwedzy przeprowadzili badania dotyczące ofiar wilków, jakie stanowi człowiek. Odnotowali, iż 90% ofiar to dzieci, które nie mają ukończonego osiemnastego roku życia. Zaś spośród tych dzieci większość stanowią te, które nie ukończyły dziesiątego roku życia. Jeśli wilk zaatakował osobę dorosłą, to była nią kobieta, nie mężczyzna.

Wobec tego, czy wilki atakują ludzi? Nie jest to wykluczone, co potwierdzają statystyki wilczych ataków.

Jednak Will Graves, który jest znawcą niebezpieczeństw wynikających z egzystencji wilków, wspomina o innym zagrożeniu ze strony tych zwierząt aniżeli ich ataki na ludzi. Przypomina on o tym, iż wilk to gatunek rozpowszechniający wiele bardzo groźnych chorób oraz pasożytów, które mogą bezpośrednio zagrażać także człowiekowi oraz zwierzętom hodowlanym. Badacze z Rosji wykazali, iż wilk może być nosicielem nawet ponad 50 gatunków tasiemców. Oprócz tego wilk zagraża nam ze względu na neospory, glisty, nosówkę, parwowirozę, tularemie, listeriozę, brucellozę wąglika i inne.

Jedni wilki uwielbiają, traktując je jak bóstwo. Drudzy boją się wilków niczym ognia i najchętniej by chcieli, aby przestały istnieć. Wilk to zwierzę najbardziej kontrowersyjne ze wszystkich. À propos wilków, ludzie popadają w skrajności, a tak naprawdę to niepotrzebnie. Wilki zawsze były, są i będą (miejmy nadzieję). Traktujmy je jak każdy inny gatunek, który stąpa po świecie. Najlepszym określeniem na temat wilka w stosunku do człowieka są słowa Mecha, który twierdzi, że wilk nie jest ani dobry, ani zły¹⁸.

4.8. WILK I PIES – PODOBIENSTWO

Pies i wilk. Wielu ludzi uważa, że te dwa gatunki są bardzo do siebie podobne. To prawda, lecz tylko po części. Patrząc

na przykład na psa rasy wilczak czechosłowacki oraz na wilka, to można zauważyć wiele podobieństw. Pochodzenie psa jest bardzo istotne, aby dostrzec jego powiązanie z wilkiem. Udomowienie gatunku psa stanowiło dość złożony proces. Struktura tego skomplikowania polegała na radykalnej zmianie nie tylko zachowania, ale także wyglądu tego zwierzęcia (zarówno rozmiarów jak i kształtów). Nie wiemy dokładnie, kiedy pies został udomowiony. Badacze wciąż prowadzą poszukiwania precyzyjnej odpowiedzi. Wiemy o tym, że około 14000 lat temu pies już istniał, na co są dowody w postaci szczątków psa.

Amerykańscy i szwedzcy naukowcy zbadali DNA aktualnie żyjących wilków i psów. Po przebadaniu oraz porównaniu naukowcy wysnuli wniosek, iż istnieje bardzo duże prawdopodobieństwo, że udomowienie nastąpiło ponad 100000 lat temu. *Canis familiaris* został prawdopodobnie udomowiony nie więcej aniżeli 15000 lat temu.

Pierwsze samice psów domowych były często kryte przez samców dzikich wilków. Szczenięta zaś rodziły się i wychowywały w bliskości z człowiekiem. Istotny fakt stanowi, że archeolodzy znaleźli szczątki człowieka i wilka razem. Szczątki te oceniono na 500000 lat. W związku z tym można stwierdzić, iż człowiek mógł żyć w zgodzie z wilkiem. Istnieje także możliwość, że wykopaliska stanowiły miejsce pochówku, co nie świadczyłoby o przyjaźni tych dwóch gatunków, lecz jedynie o swoistym rytuale pogrzebowym. Znaleźiska w Izraelu, które oszacowano na 12000 lat mogą świadczyć o bliskości człowieka z *wilkiem*, a nawet o udomowieniu. Szczątki człowieka ułożone były w taki sposób, że ręka spoczywała na szczeniaku. Stwierdzono, iż wskazuje to na bliską więź człowieka ze szczeniakiem, zaś zwierzę to musiało być udomowione.

Gatunek psa rozprzestrzenił się na całym świecie. Archeolodzy w różnych częściach świata odkryli wiele miejsc pochówku

człowieka wraz ze szczątkami psa. Odnaleziono we Francji zwierzę określone pomiędzy wilkiem a psem. Do dziś nie wiadomo, gdzie dokładnie udomowiony został wilk, lecz wszelkie odkrycia wskazują na Europę oraz Azję. Ameryka Północna została wykluczona jako miejsce udomowienia wilka, gdyż po przebadaniu DNA wilków w Ameryce Północnej okazało się, iż jest ono zbyt różne od DNA *Canis familiaris*. Wnioski badaczy nie są jednoznaczne, lecz istnieje niemalże pewność, że wilki zaczęły koegzystować z człowiekiem w kilku miejscach w Azji oraz w Europie. Taki był początek.

Pies i wilk mają podobną anatomię, jak również ich zachowania są zbliżone. Wiele spośród mowy ciała wilka i psa są podobne, niektóre znaki są takie same. Pies i wilk na zagrożenie reagują jednym spośród trzech zachowań: bezruch, ucieczka lub atak. Oba gatunki są stadne. Oba żywią się mięsem. Czy są takie same? NIE!

W pewnym momencie gatunkowi *Canis familiaris* nie była już potrzebna fizjonomia wilka, gdyż w zaspokajaniu wielu potrzeb wyręczał go człowiek. Człowiek zaakceptował psa jako zwierzę towarzyszące, a wilki często traktowane są na odstrzał. Czy to uczciwe? Czy ludzie nie są stokroć gorsi aniżeli wygłodniały wilk podchodzący do zwierząt hodowlanych, który „tylko” walczy o przeżycie?! Psy i wilki mają wiele podobieństw, lecz różni je przede wszystkim to, że psom łatwiej jest przetrwać w dzisiejszym świecie aniżeli wilkom. Wynika to z ludzkiej niewiedzy, braku wrażliwości? A może zazdrości, że wilk jest tak wspaniałym gatunkiem, a człowiek nie dorasta mu do opuszek łap?

4.9. ROZWÓJ WILKA I PSA

Rozwój psa w porównaniu do rozwoju wilka jest wydłużony. Zjawisko to jest spowodowane udomowieniem *Canis*

familiaris. Okres wrażliwości wilka jest krótki. Młode wilki przebywają z matką w norze od momentu narodzin aż do około 3 tygodnia życia. W wieku około 21 dni mają okazję po raz pierwszy spotkać pozostałe osobniki, które należą do stada. Nie reagują one strachem na nowe osobniki swego gatunku, gdyż przebywając w norze z matką, uczą się zapachów rodzinnych i dlatego właśnie są w stanie stworzyć silne więzi z pozostałymi członkami stada. Od tego momentu w przeciągu paru dni szczenięta wilka mają duży dystans do nowo napotkanych gatunków zwierząt, a nawet wykazują strach w stosunku do nich. Ten etap to koniec okresu wrażliwości u wilka.

Jeśli chodzi o psy, to dopiero w wieku, gdy u wilka kończy się okres wrażliwości, u psa się on zaczyna. Trwa on u psów jeszcze kolejnych 10 tygodni.

Badacze podejrzewają, iż osobniki gatunku *Canis lupus*, które same się wyselekcjonowały do udomowienia, miały dłuższy okres socjalizacji aniżeli dzikie wilki. Okres ten mógł być nawet zbliżony do okresu socjalizacji dzisiejszego psa. Wydłużenie okresu socjalizacji w bardzo dużej mierze ułatwiło przejście od wilka do protopsa. Wśród badaczy istnieje także pogląd, iż protopsy z wydłużonym okresem socjalizacji były bardziej skłonne do zaakceptowania gatunku ludzkiego oraz funkcjonowania wśród ludzi. Okres socjalizacji został w pewnym momencie zatrzymany, aby się już więcej nie wydłużał, ponieważ brak było widocznych korzyści z jeszcze większego poszerzenia okna rozwojowego.

Dzisiejsze zachowania psów najprawdopodobniej wyewoluowały z wdrukowania wilków. Dwie najbardziej istotne zmiany polegały na opóźnieniu początku reagowania strachem oraz na poszerzeniu nauki cech charakterystycznych bliskiej rodziny na inne, aczkolwiek podobne osobniki.

Nieuniknione jest stwierdzenie, iż wilki wolą towarzystwo wilków aniżeli innych gatunków zwierząt, lecz *Canis lupus*

nie jest odporny na socjalizację. Gdyby tak było, to do dnia dzisiejszego człowiek nie byłby w stanie oswoić tego wspaniałego gatunku do takiego stopnia, jak to robią niektórzy ludzie¹⁹.

4.10. WILK I PIES – RÓŻNICE

Pod względem genetycznym wilk i pies są bardzo podobne do siebie. Według przeprowadzonych badań wilka i psa łączy 98,8% genów. Zachowania oraz komunikacja także mają swoje podobieństwa, patrząc na te dwa gatunki. Jednakże różnice występujące między psem a wilkiem są znaczące ze względu na udomowienie jednego z nich. Warunki, w których egzystują psy, są dość „wygodne”. Uzależniły się one w pełni od człowieka, przez co polegają na nim niemalże zawsze. Psy są w stanie utrzymywać z człowiekiem kontakt wzrokowy. W taki sposób mówią do nas, pytają na przykład o pozwolenie. Porównując *Canis lupus* i *Canis familiaris* należy zwrócić szczególną uwagę na to, że wilkizymane w niewoli zachowują się nieco inaczej w określonych sytuacjach aniżeli te, które muszą walczyć o przetrwanie na wolności.

Pies i wilk różnią się nie tylko wyglądem (niektóre rasy są bardzo zbliżone wyglądem do wilka, jak na przykład wilczak czechosłowacki), ale także tempem rozwoju. Wilki, które socjalizują się z człowiekiem, to takie, które zostały zabrane od wadery jeszcze przed ukończeniem 10 dnia życia. Nie świadczy to jednak o tym, że wilk taki będzie zachowywał się w stosunku do ludzi tak jak pies. Z analizy mitochondrialnego DNA (mDNA) psa i wilka wynika, iż wilk szary to najbliższy krewny psa domowego. Badania wskazują, że większe różnice występują u różnych ras psów aniżeli między wilkiem a psem. Badacze wspominają o tym, że najprawdopodobniej pies i wilk miały wspólnego przodka, a niekoniecznie wilk jest przodkiem psa.

Dimitri Bielayev przeprowadził badania nad oswojaniem lisów srebrzystych. Przez 18 pokoleń rozmnażał jedynie te osobniki, które wykazywały największą łagodność w stosunku do człowieka. Po tym czasie zaczął w jego hodowli pojawiać się osobniki, które poprzez udomawianie zaczęły przejawiać cechy przypisywane psom (już udomowionemu gatunkowi). Cechy te stanowiło merdanie ogonem, wydłużenie fazy ufności, opóźnienie okresu lęklivosti przed nowymi sytuacjami, okłapywanie uszu, zakręcone ogonki czy białe plamki na sierści.

Tak więc proces udomowienia wpływa znacząco na zwierzęta. Te, które są udomowione, cechuje szybszy rozwój płciowy. Wilk osiąga dojrzałość płciową w wieku około 24 miesięcy, zaś pies 6-9 miesięcy. Wadera ma ruję tylko raz w roku (w lutym), zaś samica psa dwa razy do roku. Basior produkuje nasienie sezonowo, zaś samiec psa przez cały rok. Psy mogą mieć cieczkę o każdej porze roku. Nie ma to dla nich znaczenia, gdyż żyją w symbiozie z człowiekiem, a co za tym idzie, mają stały dostęp do pożywienia. Wilki rodzą zazwyczaj pod koniec kwietnia, czyli na wiosnę, kiedy mają lepszą dostępność pokarmu.

Jeśli chodzi o dojrzałość społeczną, to u wilka zachodzi ten proces w wieku około 24 miesięcy, czyli w tym samym wieku, co następuje u niego dojrzałość płciowa. U psa zaś dojrzałość społeczna osiągana jest w wieku pomiędzy 18 a 24 miesiącem, czyli znacznie później aniżeli dojrzałość płciowa.

Psy i wilki różnią się także pod względem długości trwania pierwotnej socjalizacji. U psów okres ten jest dłuższy aniżeli u wilków. Psy mogą być socjalizowane z innym gatunkiem, a wilk niekoniecznie, co potwierdzają badania przeprowadzone przez Martę oraz Harry'ego Franków. Badania ujawniają, że szczenięta psów rasy alaskan malamut, kiedy miały wybór podejścia do przybranej wilczej mamy oraz do

człowieka, to wybierały to drugie. Szczenięta wilków zaś wolą obecność tylko swojego gatunku. Wynika z tego, że odrębność gatunkowa jest u wilków bardzo silna. Psy zaś od wielu pokoleń są uzależnione od ludzi, co prawdopodobnie związane jest z przychylnością tego gatunku do osobników ludzkich. Wilk nie jest uzależniony od człowieka i być może dlatego już szczenięta mają „zapisaną w genach” obecność tylko i wyłącznie *Canis lupus*.

Nie tylko to różni psy od wilków. Charakterystyczną cechą wilków jest wspólne wychowywanie szceniąt, co zmniejsza ich śmiertelność. Oprócz tego małe wilki skomlą, a dorosłe osobniki bardzo rzadko. Dorosłe wilki wyją. Psy zaś szczekają i skomlą nie tylko jako szczenięta, ale także jako dorosłe osobniki. Psy często mają skłonności do zabaw (neotenia) – nie tylko szczenięta, ale także dorosłe osobniki. U wilków zaś zabawa występuje w wieku szczenięcym, a wśród dorosłych osobników bardzo rzadko. Psy utrzymują kontakt wzrokowy z człowiekiem, gdyż polegają na nim często. Pytają o pozwolenie albo propozycję, albo cokolwiek innego. Psy mówią do nas nie tylko poprzez mowę ciała, zapach, wydawane dźwięki, ale także poprzez wzrok – odpowiedni kąt ustawienia głowy, spojrzenie, wielkość źrenic, „błysk” w oku. Psy zwracają uwagę na wszelkie wskazówki (lub przynajmniej ich część), które udziela im człowiek, zazwyczaj właściciel, zaś wilki polegają na sobie. Wilki nie utrzymują kontaktu wzrokowego z człowiekiem. Wynika to znowu z tego, że nie są w niczym uzależnione od nas. Nic od nas nie potrzebują oprócz „świętego spokoju”.

Poprzez udomowienie psy zatraciły wiele zachowań, które do dnia dzisiejszego są charakterystyczne dla wilków²⁰. Winny jest oczywiście człowiek.

4.11. FUNKCJONOWANIE W STADZIE

Przewodnik watahy stoi na jej czele. To on jest organizatorem polowań, inicjuje ataki na obce wilki. Pomimo tego, że taki wilk ma przywileje, takie jak na przykład spożywanie pokarmu w pierwszej kolejności, to inne wilki mogą mu się przeciwstawiać. Z reguły reszta stada respektuje swojego przywódcę. Przywódca, który stoi na czele grupy, nazywany jest osobnikiem alfa. Na drugim miejscu największe przywileje ma osobnik zwany beta. To zazwyczaj największy wilk z całej rodziny. Jest to zwykle wilk o największej sile fizycznej. Jeśli któryś osobnik ze stada nie okazuje osobnikowi alfa należytego szacunku, to beta może wymierzyć mu karę. Wilk alfa przewyższa wilka beta inteligencją.

Zazwyczaj mówi się o osobniku alfa, lecz ja chciałabym także przybliżyć Wam osobnika beta, który bywa przez człowieka niedoceniony. Osobnik beta to wilk, który jest pewny siebie. Jest on odważny i zawsze staje w obronie osobnika alfa, gdyż jest mu całkowicie podporządkowany. Charakteryzuje się pokorą w stosunku do alfy.

„Najsłabsze ogniwo” w stadzie to osobnik omega. Stoi on na końcu hierarchii wilczej rodziny. Osobnik omega spożywa posiłek jako ostatni, ponieważ jest podporządkowany wszystkim członkom grupy. Z tego względu jest zazwyczaj dość wychudzony. Osobnik omega jest wykorzystywany przez stado do rozładowania nadmiernej energii, jak również agresji reszty watahy. Stanowi on jakoby swoiste „popychadło”. Podkulona postawa ciała jest charakterystyczna dla osobnika omega. Omega nosi nisko głowę. Jeśli wchodzi w interakcje z innymi wilkami, to jego sierść przylega do ciała, ogon ma podkulony, a uszy są położone na płasko. Osobnik

omega może odejść ze stada, aczkolwiek ma niewielkie szanse na samodzielne przeżycie na wolności. Nie jest też zdolny do założenia własnej grupy.

Po narodzeniu szczeniąt całe stado przez kilka miesięcy osiada niedaleko nory, gdzie przebywa samica z młodymi. Sprawuje ona opiekę nad narodzonymi wilkami. Stado, na czele z basiosem, poluje, dostarczając samicy pokarm. Dzieje się tak aż do momentu, gdy samica zregeneruje się po porodzie oraz karmieniu szczeniąt. Po tym czasie samica także bierze udział w polowaniach, a pieczę nad młodymi sprawuje jeden z członków rodziny, który jest najbardziej zaufany. Tryb życia w tym czasie jest osiadły, zaś standardowo tryb ich życia jest wędrowny ze względu na poszukiwanie pokarmu. Wilki, które mają nadmiar pożywienia, mogą zadziałać w taki sposób, że zakopią nadjedzony pokarm, a po jakimś czasie mogą wrócić po niego, odkopać i spożyć.

Jeśli chodzi o to, jak długo zapach pozostawiony przez wilki jest skuteczny, to granica waha się między 2 a 3 tygodnie. Wilki, które zaznaczają swoje terytorium, robią to głównie na obrzeżach, a w mniejszym stopniu w środku obszaru, który uważają za swój. Największe oznaki terytorializmu wilki wykazują w okresie rozrodu.

Oprócz znakowania moczem wilki znakują swój teren poprzez wokalizację²¹. Jako pierwszy zaczyna wyć zazwyczaj osobnik alfa, po nim samica alfa, a następnie kolejne osobniki według rangi. Jeśli wyć zaczyna samica alfa, robi to zazwyczaj cicho, a po przyłączeniu się samca alfa wadery wzmacnia dźwięk. Jeżeli zaczyna jako pierwszy wyć wilk, który nie jest osobnikiem alfa, to reszta stada nie przyłącza się i nie odpowiada²².

4.12. WILCZA MOWA

Jak wspomniałam wcześniej, wilki głównie komunikują się ze sobą poprzez zapach, który wydzielają (feromony) oraz przez pozostawiony mocz czy kał. Jeśli chodzi o wokalizację, to jest ona dość charakterystyczną cechą wilka. Wilki skomlą, warczą, wyją. Wycie stanowi szczególny rodzaj mowy wilka, gdyż poprzez wycie *Canis lupus* ukazuje nie tylko liczebność stada, ale także swą siłę. Wycie jest słyszalne dla wilków aż do 16 km, jeśli jest to na terenie otwartym, zaś na zadrzewionym terenie wilki słyszą inne osobniki swego gatunku do 10 km. Jeżeli wilk wyjący jest w zasięgu 3 km od innego osobnika, to ten drugi jest go w stanie dokładnie zlokalizować, ale gdy jest to więcej aniżeli 3 km, to może być problem z lokalizacją. Wilki wyją, aby uwieńczyć polowanie. Wycie także związane jest ze wzmacnianiem więzi wewnątrz własnego stada w celu zjednoczenia oraz nadania spójności członkom grupy. Wilki mogą wyć także, gdy stracą jednego z członków stada.

Mowa ciała psów jest nam bardzo dobrze znana. Jest ona bardzo podobna do mowy ciała wilka. Niektóre wilki już w wieku 2 tygodni potrafią nie tylko interpretować mowę ciała swojego gatunku, ale także wysyłać sygnały komunikacyjne osobnikom swojego stada. Zazwyczaj wiek, w którym wilki zaczynają korzystać z sygnałów, waha się między 2 a 12 tygodniem życia.

Jeśli chodzi o mowę ciała wilków, to podobieństwo do sygnałów, jakie wysyłają psy, jest bardzo duże. Zresztą sami spójrzcie, jak to jest u wilków.

Ogon stanowi jedno z głównych narzędzi komunikacji względem mowy ciała. Jeśli jest nisko noszony pomiędzy tylnymi kończynami, a wilk nim macha, to jest to oznaka podporządkowania.

Jeżeli wysoko noszony przez wilka ogon lekko drży albo jest nieruchomy, to osobnik taki wykazuje cechy agresywne. Agresywny osobnik także charakteryzuje się uniesioną, wysoką postawą ciała oraz występowaniem pilorekcji, czyli nastroszenia sierści. Szyję taki wilk ma lekko wygiętą, zaś głowę wysoko uniesioną. Skóra na czole oraz wokół nosa jest zmarszczona, a język schowany. Wargi wykazującego agresję wilka są uniesione oraz zmarszczone tak, że odsłaniają zęby. Pysk jest otwarty. Uszy są skierowane do przodu i wysoko uniesione, a wzrok skierowany jest również do przodu, prosto w oczy drugiego osobnika. Przy czym oczy są bardzo szeroko otwarte.

Wilk, który wykazuje podporządkowanie, ma postawę skuloną z włosami gładko przylegającymi do ciała. Jego szyja jest znacznie wydłużona, a głowa nisko osadzona. Skóra wokół nosa oraz na czole jest gładka, a język jest odsłonięty (akt lizania wskazuje na podporządkowanie, uległość). Wargi wilka, który wykazuje podporządkowanie innemu osobnikowi, są ściągnięte w tył, co nosi nazwę „uśmiechu submisyjnego”. Pysk jest zamknięty. Wilk podporządkowany nie patrzy prosto w oczy drugiemu wilkowi, lecz wręcz unika jego wzroku, a oczy ma zmrużone, a nie mocno otwarte. Uszy są położone nisko, przylegające do głowy i skierowane ku tyłowi.

Lizanie pyska, ziewanie, przeciąganie się oraz podgryzanie futra uznawane są u *Canis lupus* jako zachowania afiliacyjne. Mają one na celu zachowanie poprawnych stosunków społecznych wewnątrz watahy²³.

Obserwacje wilków w niewoli dowodzą, iż wilki dominujące, kiedy odpoczywają, mają skrzyżowane przednie kończyny. Oprócz tego wilki o skłonnościach dominujących zajmują strategiczne miejsce podczas odpoczynku, który stanowi ważny aspekt egzystencji wśród wilków żyjących w niewoli. Istotny jest dystans pomiędzy wilkami w stadzie podczas rekreacji.

Stado odpoczywa zazwyczaj niedaleko od siebie, lecz osobnik, który plasuje się na ostatnim miejscu w hierarchii, czyli tak zwany osobnik omega, nie jest dopuszczany do watahy, więc zmuszony jest zachowywać spory dystans w stosunku do grupy.

Jeżeli chodzi o agresję w sforze, to częściej obserwowano konflikty pomiędzy samcami aniżeli samicami. Jeśli następuje walka o dominację u wolno żyjących wilków, to osobnik, który przegrał, zmienia swoje miejsce w stadzie albo opuszcza grupę. W hodowlach wilków mniejsze szanse na przeżycie ma ten, który spadł z pozycji alfa do pozycji beta aniżeli osobnik omega.

Zabawa u wilków występuje pomiędzy osobnikami, które się dobrze znają. Można także zaobserwować sytuacje, kiedy wilk będący niżej w hierarchii inicjuje zabawę z osobnikiem wyższym rangą. Może to wskazywać na chęć udobruchania poprzez rozładowanie lub przekierowanie jego agresji. U wilków hodowlanych zauważono, iż dominujący wilk podczas zabawy był skłonny przyjmować podporządkowanie wobec tego niższego rangą. Po zakończeniu zabawy wszystko wracało do poprzedniej formy względem statusu każdego z wilków²⁴.

4.13. POLOWANIE

Zwierzęta stadne mają o wiele większe szanse na przetrwanie aniżeli zwierzęta samotnie egzystujące. Wilki polują zazwyczaj na swoje ofiary w grupie. Dzięki temu mogą upolować naprawdę dużo większe zwierzęta od nich samych. Zwierzęta te (zwykle) polują na otwartym terenie, gdyż jest to bardziej korzystne²⁵.

Wilki najczęściej polują w stadzie, ale mogą też polować w parach. Zazwyczaj „akcja polowanie” zaczyna się o zmierzchu.

Takie polowanie może trwać nawet całą noc. Każda grupa wilków ma wypracowaną swoją metodę polowania, co zależy głównie od terenu i ofiary, lecz schemat u *Canis lupus* jest zawsze taki sam. A wygląda on następująco. Jako pierwsze następuje zlokalizowanie ofiary przez wilki tropicieli oraz poinformowanie o tym watahy. Drugą czynnością w polowaniu u wilków jest płoszenie obserwowanego stada przez wilki naganiaczy – 2-3 osobniki wybierają potencjalną ofiarę oraz starają się zagonić ją w kierunku reszty swojego stada. Zazwyczaj ofiarą wilków staje się zwierzę, które jest najsłabsze, gdyż biegnie na końcu swojej grupy i najłatwiej je odłączyć, czyli jest najłatwiejsze do upolowania. Grupa wilków po odłączeniu się ściganej ofiary od stada zastępuje jej drogę oraz atakuje zwierzę²⁶.

Stado wilków zabija średnio 5-6 ofiar tygodniowo²⁷.

Koniec wersji demonstracyjnej

SPIS TREŚCI

CZĘŚĆ I.....	5
1. ARCHEOZOOLOGIA.....	7
2. HISTORIA GATUNKU <i>CANIS FAMILIARIS</i>	9
3. EWOLUCJA PSA W WYNIKU HODOWLI	17
4. WILK.....	20
4.1. KIM TAK NAPRAWDĘ JEST WILK?	20
4.2. POKARM.....	22
4.3. WYGLĄD	22
4.4. CHARAKTER	24
4.5. WILK W POLSCE	25
4.6. WILK NA ŚWIECIE	27
4.7. CZY WILKI ATAKUJĄ LUDZI?	29
4.8. WILK I PIES – PODOBIENSTWO	30
4.9. ROZWÓJ WILKA I PSA.....	32
4.10. WILK I PIES – RÓŻNICE.....	34
4.11. FUNKCJONOWANIE W STADZIE	37
4.12. WILCZA MOWA.....	39
4.13. POLOWANIE.....	41
CZĘŚĆ II	43
1. BEHAVIOR.....	45
2. BEHAVIORYZM.....	45
3. TERAPIA BEHAVIORALNA	46
4. PROGRAM TERAPEUTYCZNY „CZŁOWIEK JEST ŹRÓDŁEM WSZYSTKIEGO, CO DOBRE”	48
4.1. EMOCJE WŁAŚCICIELA	49
4.2. KONSEKWENTNE KONTROLOWANIE PRZESTRZENI OSOBISTEJ.....	50
4.3. CZŁOWIEK JEST „SZEFE”	52
4.4. KOMENDY – TRENING POSŁUSZEŃSTWA.....	52
4.5. DOBROĆ I CIERPLIWOŚĆ.....	54
4.6. IGNOROWANIE NEGATYWNEGO ZACHOWANIA.....	54
4.7. NAGRADZANIE POZYTYWNEGO ZACHOWANIA	55

4.8. STOSOWANIE SIŁY UMYSŁOWEJ, NIE FIZYCZNEJ	56
4.9. STOSUJ SYGNAŁY KOMUNIKACYJNE, KTÓRE STOSUJĄ PSY	56
4.10. JAKO NAGRODY UŻYWAJ PIESZCZOT, POCHWAŁ, ZABAWY, KLIKERA, EWENTUALNIE SMAKOŁYKA	56
5. TERAPIE WSPOMAGAJĄCE	57
6. UCZENIE SIĘ	58
7. ETOLOGIA	60
8. DOBROSTAN	61
CZĘŚĆ III	65
1. SZCZEPIENIA I ODROBACZENIA	67
2. CODZIENNA PIELĘGNACJA	68
3. SZELKI I OBROŻE	72
4. JAK DOBRAĆ ODPOWIEDNIE LEGOWISKO	74
5. CZY UBIERAĆ PSA? CZYLI PSIA MODA W PIGUŁCE ...	78
5.1. MATERIAŁY W PSIEJ MODZIE	80
6. PODRÓŻ Z PSEM	93
7. ZABAWKI	94
7.1. GRYZAKI	94
7.2. MASKOTKI	94
7.3. PIŁKI	95
7.4. SZNURKI	95
7.5. ZABAWKI EDUKACYJNE	96
7.6. ZABAWKI PISZCZĄCE	96
7.7. ZABAWKI SZELESZCZĄCE	96
8. PRZYGOTOWANIE DOMU DLA PSA	98
8.1. ZACHOWANIE	98
8.2. LEGOWISKO	99
8.3. MISKI I TALERZE	99
8.4. UBRANKA ORAZ SZELKI I OBROŻE	100
8.5. ZABAWKI	100
8.6. TORBA DLA PSA	100
8.7. TOALETA	101
8.8. LEKI	102
8.9. PRODUKTY DO PIELĘGNACJI PSÓW	102

CZĘŚĆ IV	103
1. INSTRUKCJA OBSŁUGI SZCZENIAKA	105
2. POTRZEBY FIZJOLOGICZNE	106
3. SCHODY – CZY TO WYZWANIE?	109
4. DRUGI PIES POD JEDNYM DACHEM	112
4.1. NAJWAŻNIEJSZA ZASADA: RÓWNOUPRAWNIENIE	113
4.2. ZASADA NUMER DWA: RAZEM JEST FAJNIE	113
4.3. TRZECIA ZASADA: TYLÉ LEGOWISK, ILE PSÓW + 1	114
4.4. ŻELAZNA ZASADA: KOCHAJ I TRAKTUJ JAK PSA	114
5. NIEMOWLĘ W DOMU	116
6. LĘKI	118
6.1. LĘK SEPARACYJNY	118
6.2. LĘK PRZED BURZĄ	121
6.3. FOBIE DŹWIĘKOWE	124
6.4. LĘK WEWNĄTRZGATUNKOWY	126
6.5. LĘK PRZED CZŁOWIEKIEM	129
6.6. LĘK PRZED SMYCZĄ I/LUB SPACEREM	131
7. AGRESJA	133
8. INSTRUKCJA OBSŁUGI PSA W WIEKU STARCZYM ...	135
9. PIES ZE SCHRONISKĄ	138
10. JAK ZROZUMIEĆ PSA	141
10.1. POZYCJA NEUTRALNA PRAWIDŁOWA	142
10.2. POZYCJA LĘKOWA AGRESYWNA	142
10.3. POZYCJA DOMINUJĄCA	142
10.4. POZYCJA PODPORZĄDKOWANIA CZYNNEGO	143
10.5. POZYCJA PODPORZĄDKOWANIA BIERNEGO	143
10.6. POZYCJA ZACHĘCAJĄCA POZYTYWNA	144
PODSUMOWANIE	146
BIBLIOGRAFIA	149
Publikacje drukowane	149
Publikacje internetowe	150
Przypisy	152